

Anastazja Skiepan

<https://orcid.org/0000-0001-7163-2492>

Instytut Historii Narodowej Akademii Nauk Białorusi (Mińsk)

Jak rządzić wielką fortuną? (na przykładzie dóbr książąt Olelkowiczów)

Zarys treści

Celem artykułu jest analiza metod i warunków administrowania wielkimi dobrami ziemskimi w Wielkim Księstwie Litewskim na przykładzie posiadłości książąt Olelkowiczów od drugiej połowy wieku XVI do trzeciej dekady stulecia następnego. W wyniku prowadzonych badań stwierdzono, że na przełomie XVI i XVII w. w większości latyfundiów przeprowadzono zmiany w zarządzaniu polegające na rozdzieleniu funkcji urzędników i stworzeniu dodatkowego systemu kontroli i nadzoru.

Abstract

The article aims to compare methods and conditions of managing large landed estates in the Grand Duchy of Lithuania, using the example of the estate of the Olelkovich Dukes between the second half of the sixteenth century and the 1630s. The research found that by the turn of the seventeenth century, most latifundia had undergone management changes involving the separation of the functions of officials and the creation of an additional system of control and supervision.

Słowa kluczowe: Wielkie Księstwo Litewskie, książęta Olelkowiczowie, latyfundium, zarząd, urzędnicy, magnaci, kontrola

Keywords: Grand Duchy of Lithuania, Olelkovich Dukes, latifundium, management, officials, magnates, control

Bogactwo książąt i magnatów Wielkiego Księstwa Litewskiego obrosło legendami nie tylko w oczach miłośników historii, ale także w opinii fachowców. Wielu historyków ma ulubionego bohatera swoich badań i poszukiwań, często podkreślając wyjątkowość danej postaci lub jej losów. Jednak za karierą polityczną i rodzinnymi powiązaniem zawsze kryły się interesy ekonomiczne zarówno całych rodzin, jak i poszczególnych jednostek. Posiadanie rozległych dóbr było nie tylko warunkiem utrzymania się w kręgu elity politycznej, ale także umożliwiała awans społeczny. W trakcie badań często natrafiamy na związek pomiędzy

pozycją społeczną a posiadanymi ziemiami (własnymi lub królewskimi), stanowiącymi zaplecze gospodarcze magnatów. Jednak wielkie fortuny nie zawsze oznaczały ogromne bogactwo. Dlaczego jeden magnat bądź książę zadłużał się, podczas gdy inny nie tylko zachowywał rodzinny majątek, ale nawet go pomnażał, niekiedy posiadając początkowo znacznie mniejszy kapitał?

W artykule postaram się przeanalizować i porównać zasady administrowania fortunami przez największych właścicieli ziemi w Wielkim Księstwie Litewskim w drugiej połowie XVI i na początku XVII w., tj. książąt Olelkowiczów Słuckich oraz ks. Janusza Radziwiłła (1579–1620)¹, który przejął ich olbrzymi majątek w wyniku ślubu z ks. Zofią Olelkowiczówną (1582–1612).

Nierzadko przyczyny rozkwitu i upadku ogromnych obszarów ziemi leżą nie tylko w obiektywnych czynnikach (wojny, epidemie, głód), ale także w nieudolnym systemie zarządzania nimi. Najlepiej zbadanym i najczęściej omawianym w historiografii współczesnej, dzięki zachowanemu olbrzymiemu archiwum rodzinnemu, jest system zarządzania dobrami radziwiłłowskimi. Możemy m.in. przypomnieć opracowania Anatola Hryckiewicza, Raimondy Ragauskienė. Tomasza Kempy czy Urszuli Augustyniak i innych badaczy². W literaturze istnieje opinia, że pierwsze fundamentalne zmiany w zarządzie dobrami prywatnymi podjęli Radziwiłłowie birzańscy – Krzysztof II i Bogusław³. Dzięki najnowszym badaniom można jednak stwierdzić, że to Lew Sapieha już na przełomie XVI i XVII w. stworzył jeden z najlepszych ówczesnie systemów zarządzania i kontroli⁴.

Podstawowymi źródłami do badania warunków administrowania są akty gospodarcze (inventarze, instrukcje ekonomiczne, księgi rachunkowe, rachunki dworów) i korespondencja patronów z ich urzędnikami i oficjalistami (ekonomami, dozorcami dóbr, rewizorami). Niestety, w wypadku ks. Olelkowiczów nie zachowały się one w całości i w rzeczywistości trudno jest dokładnie określić,

¹ T. Wasilewski, *Radziwiłł Janusz*, w: PSB, t. 30, Wrocław–Warszawa–Kraków 1987, s. 203–208.

² A. Грицкевич, *Частновладельческие города Белоруссии в XVI–XVIII вв.*, Минск 1975; R. Ragauskienė, *LDK kancleris Mikalojus Radvila Rudasis (apie 1515–1584)*, Vilnius 2002, s. 203–244; T. Kempa, *Mikołaj Krzysztof Radziwiłł Sierotka (1549–1616) wojewoda wileński*, Warszawa 2000.

³ E. Bagińska, *Kształtowanie się dziedzictwa Radziwiłłów birzańskich na Podlasiu w XVII w.*, „Białostoczczyzna” 3(43), 1996, s. 16–27; *eadem*, *Dobra Radziwiłłów linii birżańskiej na Podlasiu w XVII w.*, „Białostoczczyzna” 4(44), 1996, s. 4–13; U. Augustyniak, *Dwór i klientela Krzysztofa II Radziwiłła (1585–1640). Mechanizmy patronatu*, Warszawa 2001; *eadem*, *Zmiany zarządu dóbr ziemskich i urzędnicy Radziwiłłów birzańskich od końca XVI do końca XVII wieku*, „Rocznik Lituanistyczny” 8, 2022, s. 143–167; A. Czapiuk, *Gospodarka w dobrach radziwiłłowskich w XVII wieku w świetle instrukarzy ekonomicznych*, w: *Władza i prestiż: magnateria Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku*, red. J. Urwanowicz, Białystok 2003, s. 405–410; M. Miłunski, *Zarząd dóbr Bogusława Radziwiłła w latach 1636–1669*, w: *Administracja i życie codzienne w dobrach Radziwiłłów w XVI–XVIII wieku*, red. U. Augustyniak, Warszawa 2009, s. 195–283.

⁴ А.А. Скеп’ян, *Ураднікі і дваране Льва Сапегі ў 90-х гг. XVI – пачатку XVII ст.* w: *Сапегі: асобы, кар’еры, маёнткі*, Мінск 2018, s. 25–48.

jaki dochód osiągnęli oni z swojej działalności i jak zarządzali swoimi dobrami. Brakuje nie tylko rachunków dworskich, ale też i instrukcji gospodarczych oraz sprawozdań urzędników, które jeszcze pod koniec XVII w. były przechowywane w archiwum Radziwiłłów⁵. Znamy tylko liczne inwentarze, pojedyncze polecenia skierowane do namiestników, przywileje na osadzenie miasteczek i wprowadzenie jarmarków⁶. Dzięki nim możemy zaobserwować pewną strategię gospodarczą ostatnich przedstawicieli rodu, a także sposoby rozwiązywania napotykaných problemów. Zmusza to nas do porównań z innymi latyfundiami. Na ziemiach Wielkiego Księstwa posiadłości Olelkowiczów pod względem zaludnienia i rozległości w omawianym okresie mogły być porównywane jedynie z majątkami Radziwiłłów birżańskich i nieświeskich oraz dobrami Lwa Sapiehy, który stworzył swoje latyfundium na przełomie XVI i XVII w.

Oprócz tego ostatni książęta Słucy byli ściśle powiązani z Radziwiłłami birżańskimi – Krzysztofem „Piorunem” i Januszem, kasztelanem wileńskim. Ci nawiązali też koligacje rodzinne z Lwem Sapiehą, dzięki jego małżeństwu z Elżbietą, córką Radziwiłła „Pioruna”. Całkiem naturalne, że wszyscy oni mogli wzajemnie korzystać z doświadczenia krewnych w zarządzaniu swoimi posiadłościami w celu maksymalizacji dochodów.

Analizę zarządzania dobrami radziwiłłowskimi na przełomie XVI i XVII w. możemy oprzeć na wszystkich rodzajach wspomnianych akt. Warto wspomnieć o księgach rachunkowych Mikołaja Krzysztofa „Sierotki” Radziwiłła⁷, instruktarzach ekonomicznych, rachunkach dworów, a także rachunkach Krzysztofa „Pioruna” Radziwiłła i jego synów⁸. Natomiast sposób administrowania przez Lwa Sapiehę jest znany dzięki serii instrukcji wydanych dla całego kompleksu dóbr na Białorusi i Podlasiu w latach 1588–1630 oraz sprawozdaniach jego urzędników. Częściowo zostały one zbadane przez Stefana Inglota w jego pracy poświęconej sprawom gospodarczym powstania latyfundium sapieżyńskiego, a także w artykule mojego autorstwa⁹.

Od XV w. słucka gałąź książąt Olelkowiczów posiadała miasto Słuck wraz z dworami doń „przyłączonymi” – Iwań, Pohost, Olgowicze oraz wszystkimi

⁵ NGAB, f. 694, op. 4, nr 5749, s. 149–156, 247–251.

⁶ AGAD, AR, dz. VIII, sygn. 524, s. 28; sygn. 528, s. 1–3; dz. XXIII, t. 57, pl. 1, s. 21–35; t. 176, pl. 5, s. 76, 87.

⁷ AGAD, AR, dz. II, ks. 68; NGAB, f. 694, op. 2, nr 4959; NGAB, f. 694, op. 2, nr 9779; VUB, f. 5, B67–3408.

⁸ Część z nich opublikowano: *Instrukcijos feodalinių valdų administracijai Lietuvoje XVII–XIX a.*, wyd. Z. Kiaupa, J. Kiaupienė, Vilnius 1985; AGAD, AR, dz. XI, sygn. 37; dz. II, ks. 69; NGAB, f. 694, op. 2, nr 7382.

⁹ S. Inglot, *Sprawy gospodarcze Lwa Sapiehy 1588–1607*, w: *Studja z historji społecznej i gospodarczej poświęcone prof. dr. Franciszkowi Bujakowi*, Lwów 1931, s. 165–226; А.А. Скеп’ян, *Ураднікі і дваране Льва Сапегі ў 90-х гг. XVI – пачатку XVII ст.*, w: *Сапегі: асобы, кар’еры, маёнткі*, Мінск 2018, s. 25–48.

włościami ziemi słuckiej, a także Kopyl z dworami Basławce, Syrowatczycze, Starycze, Szymkowicze, Skiepjewo, Kołok, Stare Sioło, jak też wszystkie włości kopylskie, oraz zamieszkałymi tam bojarami i pomniejszych książętami, będącymi na służbie u Olelkowiczów. Te dobra (według obliczeń Stanisława Alexandrowicza zajmujące ok. 12 334 km²)¹⁰ rozciągały się od górnego biegu rzek Oressy¹¹ i Słuczy¹² aż po Prypeć i były dobrze skomunikowane z Kleckiem, Nieświeżem, Mińskiem, Bobrujskiem, Mozyrzem i przez ten ostatni – z Kijowem. Książę Jerzy II Olelkowicz odziedziczył te ogromne majątki po śmierci swoich rodziców (w 1542 i 1546 r.) i brata Siemiona (w 1560 r.), a później podzielił je pomiędzy swoich synów. Za czasów panowania Jerzego II Słuckiego (ok. 1531–1578)¹³ w jego posiadaniu były już dwa miasta (Słuck, Kopyl), 7 miasteczek, 32 majątki (w tym ponad 200 wsi) w powiatach nowogródzkim, słonimskim, mińskim, grodzieńskim i oszmiańskim¹⁴. Ponadto dzięki małżeństwu z Katarzyną Tęczyńską wszedł w posiadanie olbrzymich dóbr na terenie Korony i Wielkiego Księstwa Litewskiego (Siemiatycze, Orla na Podlasiu i Kraśnik w ziemi lubelskiej)¹⁵. Należy wspomnieć również o trzymaniu w zastawie takich królewskich ziem jak Bobrujsk (od 1561 r.) i Mohylew (od 1578 r.)¹⁶.

¹⁰ S. Alexandrowicz, *Rozwój kartografii Wielkiego Księstwa Litewskiego od XV do połowy XVIII wieku*, wyd. 2 popr. i uzupełn., Poznań 1989, s. 17. Anita Klecha podaje inną liczbę – 12 650 km²; zob. *eadem*, *Zofia Olelkowiczówna, ostatnia z księżniczek słuckich (1586–1612). Mity i rzeczywistość*, Toruń 2019, s. 78.

¹¹ Oressa – rzeka w obwodzie mińskim i homelskim Białorusi, prawy dopływ Ptyczy w zlewisku Morza Czarnego.

¹² Słucz – rzeka na Białorusi w obwodach mińskim, homelskim i na granicy homelskiego i brzeskiego, lewy dopływ Prypoci.

¹³ H. Kowalska, J. Wiśniewski, *Olelkowicz Jerzy*, w: PSB, t. 33, Wrocław–Warszawa–Kraków 1978, s. 744.

¹⁴ Obliczenia za: AGAD, AR, dz. XI, sygn. 28, s. 60; dz. XXIII, t. 48, pl. 3; t. 49, pl. 3; t. 57, pl. 1; t. 125, pl. 6; t. 137, pl. 4, s. 64–67; t. 143, pl. 5; t. 154, pl. 1; t. 159, pl. 2; AGAD, Archiwum Potockich z Radzyna, sygn. 389; ANK, Archiwum Młynowskie Chodkiewiczów, sygn. 48–49, 52, s. 61–74 (wyd.: A. Klecha, *Inwentarz księstwa słuckiego 1600 roku*, „Rocznik Białkopodlaski” 24, 2016, s. 212–224, kopia: NGAB, f. 694, op. 2, nr 7381); GStAPK, VIIHA AbtC, nr 2; NGAB, f. 1730, op. 1, nr 5, s. 529–532; *Lietuvos Metrika. Kn. 12 (1522–1529). Užrašymų knyga 12*, wyd. D. Antanavičius, Vilnius 2001, nr 448, 450; *Lietuvos Metrika. Kn. 17 (1530–1536). Užrašymų knyga 17*, wyd. L. Karalius, D. Antanavičius, Vilnius 2015, s. 202, nr 45; *Lietuvos Metrika. Kn. 532 (1569–1571). Viešųjų reikalų knyga 10*, wyd. L. Anužytė, A. Baliulis, Vilnius 2001; *Инвентарю магнатских владений Белоруссии XVII–XVIII в. Владение Тимковичи*, wyd. П.Г. Козловский, Е.П. Шлоссберг, Е.Л. Бравер, Минск 1982, s. 11–29. Lokalizację posiadłości książąt Olelkowiczów Słuckich zob. *Вялікі гістарычны атлас Беларусі*, t. 1, red. В.Л. Насевіч, Мінск 2009, паазальнік гістарычна-реарграфічны, s. 192–244; M. Kowalski, *Księstwa Rzeczpospolitej: państwo magnackie jako region polityczny*, Warszawa 2013, s. 115.

¹⁵ AGAD, AR, Zb.dok. perg., sygn. 7737; LVIA, f. 1280, op. 1, b. 12; J. Kurtyka, *Latyfundium Tęczyńskie. Dobra i właściciele (XIV–XVII wiek)*, Kraków 1999, s. 144–145.

¹⁶ AGAD, AR, dz. X, Akta niesygnowane (papiery ks. Olelkowiczów Słuckich) 1, nr 1232.

Dochody większości magnatów i książąt we wyznaczonym okresie opierały się na posiadanej ziemi. Chociaż zdecydowana większość prywatnych miast i miasteczek na Litwie w drugiej połowie XVI w. miała charakter rolniczy, dochody z arendy różnych rodzajów myta, młynów oraz czynszu od mieszczan były porównywane z dochodami z majątków ziemskich.

Działalność przemysłowa – młyny, tartaki, browary, rzadziej cegielnie i papiernie – była ściśle związana z rolnictwem i leśnictwem¹⁷. Na terenach wiejskich funkcjonowały także rudnie, ale ich produkcja nie trafiała na rynki zewnętrzne, w całości zużywano ją na potrzeby wewnętrzne. Roczne dochody właścicieli ziemi osiągały różną wysokość i uzależnione były od różnych czynników, takich jak ilość i jakość ziemi, zaludnienie wsi i folwarków, ilość pieniędzy uzyskanych z różnych myt¹⁸ i – zapewne – od uczciwości urzędników. Ostatecznie dochody zależały także od sytuacji politycznej lub ekonomicznej oraz początkowej pozycji właścicieli.

Praktycznie nie ma możliwości dokładnego oszacowania liczby poddanych i gospodarstw w całym majątku latyfandy oraz dochodów, które przynosiły. Możemy polegać jedynie na zapisach z popisów wojska litewskiego i wzmiankach zawartych w inwentarzach poszczególnych dworów lub folwarków. Wiemy np., że zgodnie z popisami wojska litewskiego z 1528 r. Jerzy I Słucki wystawiał 433 koni¹⁹, a Jerzy II w 1567 r. – 478 koni i 300 drabów pieszych, nie licząc sług pocztowych²⁰. Dla porównania z popisami z lat 1565 i 1567 wynika, że Radziwiłł „Sierotka” wystawił 530 konnych i 315 pieszych żołnierzy²¹ (trzeba jednak zaznaczyć, że majątek nie był jeszcze podzielony z braćmi), a Mikołaj Radziwiłł „Rudy” 400 konnych i 200 drabów²².

Jeśli uwzględnimy ilość służb i dymów zgodnie z metodą Henryka Łowmiańskiego²³, to można przyjąć, że Jerzy Olelkowicz odziedziczył łącznie 3464 służby, co odpowiada 10 392 tys. dymów bez miast i miasteczek. Niemniej jednak wszystkie te obliczenia są bardzo niepewne. Właściciele ziemi mogli nadawać ją na różnych

¹⁷ AGAD, AR, dz. XXIII, t. 148, pl. 9; T. Kempa, *Mikołaj Krzysztof Radziwiłł Sierotka...*, s. 236.

¹⁸ Co zostało dobrze pokazane w fundamentalnej pracy Jana Jurkiewicza, *Powinności włościan w dobrach prywatnych w Wielkim Księstwie Litewskim w XVI–XVII wieku*, Poznań 1991.

¹⁹ *Пераніс войска Вялікага княства Літоўскага 1528 года. Метрыка Вялікага княства Літоўскага*. Кн. 523. Кн. Публічных спраў 1, wyd. А.І. Груша, М.Ф. Спірыдонаў, М.А. Вайтовіч, Мінск 2003, s. 54.

²⁰ *Пописы войска Литовского*, w: *Литовская Метрика. Книги публичныхъ дѣлъ*, cz. 3, Санкт-Петербург 1915 (Русская Историческая Библиотека, t. 33), kol. 451.

²¹ *Ibidem*, kol. 453.

²² *Ibidem*, kol. 451.

²³ H. Łowmiański, *Studia nad początkami społeczeństwa i państwa litewskiego*, t. 1, Wilno 1931, s. 92 i dalej. Chociaż M. Spiridonow zaznaczył, że metoda ta nie zawsze daje możliwość wyliczenia rozmiaru własności panów; zob. M.Ф. Спиридонов, *Закрепощение крестьянства Беларуси (XV–XVI вв.)*, Мінск 1993, s. 31–33.

warunkach. Po reformie rolnej ilość konnych i pieszych żołnierzy była ustalona: 1 koń miał być wystawiany z 8 służb, a służba miała 2 dymy. Tak więc w połowie XVI w. za 1 konia wystawiano z 4,5–5 włók. Pod koniec stulecia liczba ta mogła wahać się nawet do 10 włók za konia²⁴. To daje możliwość warunkowego policzenia ilości ziemi (dokładniej: służb i dymów) książąt Słuckich. Należy również pamiętać, że wystawiali oni jeszcze i poczty prywatne. Można zatem przypuszczać, że w 1567 r. Jerzy Olelkowicz posiadał co najmniej niż 9–9,5 tys. służb w dobrach własnych, liczących ok. 5,5 tys. włók. Tylko w miasteczkach i folwarkach w pięciu dworach Księstwa Słuckiego – Iwaniu, Pohoście, Miaciewiczach, Tonwie oraz Starym Siole (z 4 miasteczkami, 36 wsiami) było ok. 1190 włók, z których pobierano 680 kop gr lit. czynszu²⁵. W majątku Cimkowicze i Bystrycza (liczącym 17 wsi)²⁶ uprawiano znacznie mniej ziemi – jedynie 381 włók. Dokładne wyliczenia ilości włók można znaleźć u Macieja Siekierskiego, który podał, że Radziwiłł „Sierotka” posiadał z ziem dziedzicznych ok. 6 tys. włók, czyli 10 tys. dymów, bez królewszczyzn i dzierżaw, przynoszących dochód co najmniej 4352 kop gr lit.²⁷ Księgi rachunkowe podają jednak odmienne liczby. W latach 1571–1572 Radziwiłł „Sierotka” otrzymywał z majątków litewskich gotówką 41 748 zł (czyli 20 874 kop gr lit.)²⁸. Możliwe, że kwota ta nie uwzględniała wszystkich źródeł dochodów, np. wpływów ze sprzedaży towarów leśnych (drzewna, popiołu, potażu, wosku i miodu) czy z obrotu zboża oraz majątków zastawnych. Dla porównania – w początkach XVII w. Jan Zamoyski uzyskiwał maksymalnie 200 tys. zł z 20 miast i 800 wsi. Należy również zauważyć, że w Księstwie Słuckim za 1 włókę poddani musieli płacić 50 gr czynszu²⁹, co oznacza, że książęta Olelkowiczowie musieli dysponować co najmniej 4500 kop gr lit. gotówką tylko z dochodów z posiadłości ziemskich. Inne wpływy od poddanych (przeważnie dziakło) liczono według rozmiarów i różnorodności obrotu towarowego.

O większych możliwych dochodach świadczy inwentarz majątku Dorohi³⁰ w powiecie bobrujskim. Pomimo braku przeprowadzanej jeszcze w nim pomiary włócznej Olelkowiczowie w 1587 r. osiągnęli z niego dochód wynoszący ok. 9 tys. kop gr. lit.³¹ Zatem leżące na trakcie handlowym Słuck – Bobrujsk miasteczko Dorohi przynosiło do skarbcza książęcego 882 kop 27 gr z 30 służb. Pozostała

²⁴ A. Klecha, *Inwentarz księstwa słuckiego 1600 roku...*, s. 224–227.

²⁵ *Ibidem*, s. 214–227.

²⁶ *Инвентари магнатских владений Белоруссии...*, s. 11–26.

²⁷ M. Siekierski, *Landed Wealth in the Grand Duchy of Lithuania. The Economic Affairs of Prince Nicholas Christopher Radziwiłł*, „Acta Baltico-Slavica” 21, 1990, s. 195–294, 296.

²⁸ VUB, f. 5, B67-3408, s. 5, 151.

²⁹ *Ibidem*, s. 222.

³⁰ Ob. Staryja Dorohi (biał. Старыя Дарогі) – miasto, centrum rejonu starodoroskiego w obwodzie mińskim.

³¹ AGAD, AR, dz. XXIII, t. 57, pl. 1, s. 23.

część dochodu w gotówce przypadła na czynsz z włości doroskiej i skawyszynskiej (obejmującej 18 siół). Trzeba jednak pamiętać, że poddani płacili podatki także w naturze. Wiadomo, że jajek lub mięsa nie sprzedawano daleko od dworu, ale za chleb, sery czy ziarno można było otrzymać gotówkę. Reszta artykułów spożywczych zaopatrywała stół pański lub szła na utrzymanie sług. W majątku Dorohi chłopci dawali tylko miód i wosk, które były ważnymi artykułami handlu z ziem centralnych Wielkiego Księstwa³².

Niestety, nie mamy żadnych informacji na temat pomiarów dochodów, liczonych w gotówce, z gospodarki leśnej książąt Olelkowiczów. Warto jednak zauważyć, że Krzysztof II Radziwiłł miał jednak wyższe intraty z dóbr ziemskich³³. Kolejną znaczącą dziedziną gospodarki były handel i prawo propinacji. Właściciele miast i miasteczek uzyskiwali znaczne dochody z opłat lub od arendy myta w każdym ośrodku miejskim. Tradycyjne myto płacono jeszcze z miodu, wosku, czy soli³⁴. Wzmianki w inwentarzu Lubani³⁵ o mycie pozwalają wnioskować, że pobierano je w każdym leżącym nad rzeką miasteczku lub mieście. Na przykład w Słonimie do myta starego słonimskiego zaliczano myto rzeźnicze, miodowe z beczki, woskowe, mostowe, handlowe, z młynów, szynków i palenia gorzałki³⁶.

W Słucku na rzecz jego właścicieli handlarze płacili „A myto kupszczyzna wszelakaja, kramy, jatki, woskoboynia³⁷ y wsi dochody z rynku y z torhu pryhodaczyje szto na pożytek skarbu”³⁸. W swoim testamencie z 1578 r. książę Jerzy II prosił swoich synów, aby „мыта великого головного также мыта горельчаного и мыта месного” nie dzielić³⁹. Według inwentarza Słucka z 1600 r. tylko od młynów oraz myta targowego i karczemnego lub ich arendy, które trzymał Bogdan Omieljanowicz, właściciele miasta otrzymywali 2717 kop gr lit. corocznie⁴⁰. Na wysokość myta w Petrykowiczach⁴¹ i Słucku skarżyli się kupcy łucy⁴². Nie mamy wzmianek o oddawaniu karczem w ziemiach książąt Olelkowiczów w obce

³² J. Jurkiewicz, *op. cit.*, s. 104, 182.

³³ U. Augustyniak, *Zmiany zarządu...*, s. 160.

³⁴ J. Jurkiewicz, *op. cit.*, s. 67.

³⁵ AGAD, AR, dz. XXIII, t. 148, pl. 9. Ob. Lubań (biał. Любань) – miasto na Białorusi w obwodzie mińskim, położone nad Oressą. Centrum administracyjne rejonu lubańskiego.

³⁶ LNNB, f. 103, dz. X, t. 880, s. 53.

³⁷ Zapewne błąd pisarza, powinna być: woskoboynia.

³⁸ AGAD, AR, dz. XI, sygn. 28, s. 62. Dokument w oryginale jest spisany w transliteracji z języka ruskiego.

³⁹ Oryg.: AGAD, AR, dz. XXIII, t. 116, pl. 1, s. 53–65; druk: A. Скеп’ян, *Князі Слуцкія*, Мінск 2013, s. 214.

⁴⁰ A. Klecha, *Inwentarz księstwa słuckiego 1600 roku...*, s. 215.

⁴¹ Ob. Petryków (biał. Петрыкаў) – miasto na Białorusi w obwodzie homelskim, położone na lewym brzegu Prypecі. Centrum administracyjne rejonu petrykowskiego.

⁴² *Метрыка Вялікага Княства Літоўскага. Кніга 30 (1480–1546). Кніга запісаў 30 (копія канца XVI ст.)*, wyd. В.С. Мянжынскі, Мінск 2008, nr 123, s. 199.

ręce (Żydów czy Kościoła, z wyjątkiem jednego wypadku w Słucku⁴³), co często miało miejsce w innych miastach. Oznacza to, że cały dochód z propinacji trafiał do skarbcza właściciela miasta.

Zastawy królewskich i miast gospodarskich stanowiły istotne źródło dochodów. Co ciekawe, książęta Olelkowiczowie sami nimi nie zarządzali, a przekazywali je w dzierżawę zaufanym sługom. Na przykład z Bobrujska książęta Olelkowiczowie otrzymali za lata 1589–1592 od Jana Bojanowskiego nie mniej niż 20 tys. kop gr⁴⁴. Należy zaznaczyć, że starostwo z miastem było zastawione za taką sumę.

Możemy przyjąć, że nasi bohaterowie należeli do grupy posiadaczy dużych latyfundiów i mogli dysponować kwotą rocznego dochodu od 40 do 80 tys. zł. Przy oszczędnym gospodarowaniu umożliwiało to gromadzenie znacznej gotówki.

Jednak podczaszy litewski Janusz Radziwiłł w 1618 r. (gdy już wykupił z zastawu majątki Księstwa Słuckiego) pozyskał z ziem słuckich tylko nieco ponad 12 tys. zł, co oznacza 30 tys. zł więcej w porównaniu z dobrami odziedziczonymi po ojcu – razem miał 46 589 zł 17 gr 4 pieniędzy. W kolejnym roku miał już 69 116 zł 23 gr. W 1620 r. jego dochód wyniósł 43 460 zł 25 gr⁴⁵. Co istotne, osobno zapisano, że było to już po sprzedaży zboża. W 1618 r. podczaszemu litewskiemu udało się nawet zaoszczędzić. Wydatki wynosiły 42 563 zł. Jednak w następnych latach wydatki przewyższyły dochody o kilka tysięcy złotych: w 1619 r. – 72 918 zł 16 gr i w 1620 r. – 44 901 zł⁴⁶. Możemy jedynie przypuszczać, że w 1619 r. pieniądze zostały wydane na finansowanie kilku chorągwi, a w 1620 r. na pogrzeb samego Janusza Radziwiłła. Wydatki są uchwytne źródłowo, jednak różnica w dochodach w wysokości dziesiątek tysięcy złotych – bez oddania ziemi w zastaw, czego nie odnotowano w rachunkach w tych latach – jest trudna do wytłumaczenia.

Wynika z tego, że nie można było liczyć na wysokie stabilne dochody, raczej na minimalne zyski. Ogólnie jednak dochody z dóbr nie były tak wielkie, zwłaszcza biorąc pod uwagę ogromne wydatki i realizowane zadania polityczne, wojskowe i religijne. Gotówki nigdy nie było w nadmiarze⁴⁷. Na ramionach książąt oraz magnatów spoczywał nie tylko obowiązek utrzymania wielkiego dworu własnego oraz twierdz prywatnych, nierzadko także i gospodarskich, a poza tym własnego wojska (jak u Radziwiłłów lub Sapiechów, którzy nierzadko pełnili urząd hetmana). Ponadto hetmani z reguły sami sięgali do własnej szkatuły, by wypłacić żołnierzom zaległy żołd. Podobnie postępowali też kanclerze, którzy często finansowali własnym sumptem poselstwa, marszałkowie wielcy, którzy byli odpowiedzialni za rozrywki i zabawy dworu królewskiego.

⁴³ Potwierdzenie nadania jatek i karczmę kościołowi słuckiemu przez księcia Jerzego II w 1570 r. zob. AGAD, AR, dz. VII, sygn. 511, s. 58.

⁴⁴ AGAD, Zb. dok. perg., sygn. 4639; dz. XXIII, t. 116, pl. 1, s. 149.

⁴⁵ NGAB, f. 694, op. 2, nr 10729, s. 3v, 10, 16v.

⁴⁶ *Ibidem*, k. 6v, 15, 21v.

⁴⁷ T. Kempa, *Mikołaj Krzysztof Radziwiłł Sierotka...*, s. 228.

Podstawową grupę wydatków z dochodów stanowiły jurgielty urzędników. Znacznych funduszy wymagało też utrzymanie dworu i samych urzędników zarządzających dobrami. Oprócz tego trzeba było opłacać zarządców dóbr, sługi dworskie i różne służby. Tak np. utrzymanie dworu księcia Aleksandra Słuckiego, który nie sprawował żadnego urzędu, kosztowało ponad 12 tys. zł⁴⁸ rocznie. Podobnie kwoty Jan Kiszka wydatkował na utrzymanie tylko panów, urzędników i jurgieltników w 1592 r. – 14 212 zł⁴⁹. U Janusza I Radziwiłła utrzymanie dworu kosztowało rocznie ok. 35 tys. zł (w tym jurgieltnikom w 1618 r. wypłacono ok. 7 tys.), bez wydatków na chorągwie dworne⁵⁰. Oczywiście cały dwór musiał być nadzorowany, dlatego patroni dworu zazwyczaj posiadali własnego marszałka dworu i sekretarzy⁵¹. Do tego trzeba jeszcze doliczyć koszty utrzymania kuchni, stajni, przejazdów i innych wydatków osobistych czy remontów rezydencji.

Ponadto właściciele latyfundium często udzielali wielkich pożyczek królowi lub przyjaciółom. Książę Jerzy II Olelkowicz w krótkim czasie wydał ponad 150 tys. zł: za Bobrujsk w powiecie mińskim 40 tys. (w 1561 i 1577 r.)⁵², 55 tys. za Mohylew (do 1579 r.)⁵³, Janowi Chodkiewiczowi i Mikołajowi Radziwiłłowi „Rudemu” w zamian za ich poparcie w staraniach książąt Słuckich o miejsce w senacie Rzeczypospolitej – 55 tys. zł; w 1575 r. otrzymali oni 25 tys. zł w gotówce i ziemi w zastawie za 60 tys. zł⁵⁴. Jednak pieniądze te nigdy nie wróciły do skarbu słuckiego, co przyczyniło się do zadłużenia ziem ostatnich książąt Słuckich. W chwili śmierci księcia Jerzego II Słuckiego jego dłużnicy, w tym monarcha, byli mu winni 204 500 zł polskich⁵⁵. Takie wydatki zmuszały patronów do pożyczania pieniędzy od swoich klientów lub niewypłacania im należnych wynagrodzeń, uniemożliwiało to im też inwestowanie we własne majątki. Lecz takie wydatki ponosili wszyscy. Mikołaj Krzysztof Radziwiłł „Sierotka” wydał w 1600 r. 57 939 zł⁵⁶, w 1604 r. – ok. 66 665 zł⁵⁷, w 1609 r. – ok. 76 968 zł⁵⁸.

Latyfundium książąt Słuckich było rozległe, lecz większość posiadłości znajdowała się w województwie nowogródzkim, co pozwalało im samodzielnie nimi zarządzać.

Co trzeba było zrobić, by otrzymywać stały dochód? Należało: zreformować zasady korzystania poddanych z ziemi; inwestować w rozwój miast, miasteczek,

⁴⁸ AGAD, AR, dz. XXIII, t. 116, pl. 2, k. 105.

⁴⁹ AGAD, AR, dz. X, sygn. 440, s. 9–10.

⁵⁰ AGAD, AR, dz. II, ks. 69; NGAB, f. 694, op. 2, nr 7382; NGAB, f. 694, op. 2, nr 10729, s. 15.

⁵¹ А.А. Скеп'ян, *Ураднікі і дваране Льва Сапегі...*, s. 25–48.

⁵² AGAD, AR, dz. XXIII, t. 131, pl. 4, s. 1.

⁵³ AGAD, AR, dz. X, Akta niesygnowane, papiery ks. Olelkowiczów Słuckich 1, nr 1232.

⁵⁴ А. Скеп'ян, *Князі Слуцкія...*, s. 74.

⁵⁵ *Ibidem*, s. 106.

⁵⁶ NGAB, f. 694, op. 2, nr 4959, s. 6v.

⁵⁷ AGAD, AR, dz. II, ks. 68, s. 2.

⁵⁸ NGAB, f. 694, op. 2, nr 9779, s. 2.

a także w handel i infrastrukturę: karczmy, młyny, groble, mosty i drogi; znaleźć zaufanych współpracowników i oficjalistów; zorganizować system kontroli; zmienić system wynagrodzenia.

Prace nad reformą zarządzania dobrami trwały nieprzerwanie przez całe życie księcia Jerzego II Olelkowicza. Porządkowanie latyfundiów oraz administracji rozpoczęto od wykupywania dóbr od byłych sług rodu i odsunięcia od urzędów starych bojarów, którzy służyli jeszcze rodzicom księcia Słuckiego.

Wielkie przemiany ekonomiczne, mające decydujący wpływ na społeczeństwo i system zarządzania dobrami magnackimi, przyniosła tzw. pomiara włóczna. Już od połowy XVI w. w latyfundiach wprowadzano zmiany w tradycyjnym systemie opartym na bezpośrednich stosunkach między panem a zarządcą majątku, czyli starostą.

Tenuty często charakteryzowały się wyższą wydajnością pracy i znacznym arealem upraw. Największe zyski przynosiły wsie leżące na terenach, gdzie znajdowały się młyny, pasieki, browary, karczmy i stawy rybne. Oznacza to, że gdy pan chciał zwiększyć dochód, to musiał poważnie zainwestować w rozwój gospodarki rolnej. Na terenach Wielkiego Księstwa Litewskiego najbardziej zyskowny był spław zboża, towarów leśnych i innych materiałów służących do budowy okrętów do Królewca lub Rygi.

Reforma rolna (pomiara włóczna) do końca XVI w. obejmowała nie tylko większość ziem hospodarskich, lecz i latyfundia prywatne⁵⁹. Dochód z dóbr był całkowicie zależny od sposobu zarządzania majątkami. Książę Jerzy II Olelkowicz jako jeden z pierwszych właścicieli prywatnych przeprowadził na swych ziemiach pomiara włóczną, co przyczyniło się do tego, że stał się jednym z największych producentów zboża z terenów Białorusi centralnej. Znane są tylko nieliczne wzmianki o wykonawcach pomiaru włócznej – Janie Kamieńskim i Andrzeju Brzozowskim, które pochodzą z lat 1576–1577. Ten ostatni przeprowadzał reformę gruntów w Słucku i w pobliżu miasta, w majątku Blizniewo (Близнево)⁶⁰. Często pomiara przeprowadzano w majątkach sąsiadujących z dobrami wielkksiążęcymi, np. w powiecie słonimskim⁶¹.

W celu dostarczenia chleba i eksportu towarów leśnych z folwarków Księstwa leżących w pobliżu rzek w latach 1568–1572 założono kilka miasteczek nad rzekami Słuczą (Lenin – Ulenina), Kolno (w majątku petrykowickim), Niemnem (Piaseczno w majątku kopylskim)⁶² i Tonwą⁶³.

⁵⁹ J. Ochmański, *Reforma włóczna w dobrach magnackich i kościelnych w Wielkim Księstwie Litewskim w drugiej połowie XVI wieku*, w: *idem, Dawna Litwa. Studia historyczne*, Olsztyn 1986, s. 175–197.

⁶⁰ А. Скеп'ян, *Князі Слуцкія...*, s. 78.

⁶¹ LMAV, f. 21, nr 1647, 1648.

⁶² RGADA, f. 389, op. 1, nr 50, k. 182–182v; nr 266, k. 260–261v.

⁶³ S. Alexandrowicz, *Powstanie i rozwój miast województwa podlaskiego (XV w.–I poł. XVII w.)*, „Acta Baltico-Slavica” 1, 1964, s. 99.

Pomimo lokowania tych nowych miejscowości przez Jerzego II, system zarządzania miastami w posiadłościach Olelkowiczów nie uległ znaczącej zmianie. W okresie ich panowania żadne z miast nie uzyskało prawa magdeburskiego (niemieckiego), zakładano je na wzór „ruski”, z podziałem miasta na dziesiątki na czele z dziesiątnikami, sotnikami, starcami i wójtem⁶⁴. Nie mamy żadnego potwierdzenia funkcjonowania nawet w Słucku na przełomie XV i XVI w. instytucji samorządowych, oprócz urzędu wójta. Mimo to nie ma też śladu po księgach sądowych tych wójtów. Jednak książęta Słuccy wydawali im przywileje samorządowe, np. Petrykowicze otrzymały przywilej wzór Kopyła, który regulował procedury sądowe dla mieszczan, organizację handlu, poprawę stanu miasta, sprawy religijne, powinności mieszczan⁶⁵. Funkcje wójta słuckiego zazwyczaj książę nadawał jednemu z przedstawicieli rodziny Tyszewiczów, ci wypełniali te obowiązki, będąc zależnymi od właściciela miasta. Znamy następujących wójtów słuckich: w pierwszej połowie XVI w. Stecko Piotrowicz⁶⁶, w latach 1575–1586 Cyprian Steckowicz Tyszewicz (zm. przed 1590 r.)⁶⁷, jego synowie Sawa w latach 1582–1599⁶⁸, Omieljan oraz Michał, którzy sprawowali tę funkcję odpowiednio w latach 1599⁶⁹ oraz 1601–1650⁷⁰. Mieli oni też te same uprawnienia co namiestnik – spisywali inwentarze gruntów i domów miejskich, pilnowali, żeby handel hurtowy zostawał się w rękach tylko kupców ze Słucka⁷¹.

Mieszkańcy niektórych miast w dobrach książąt Olelkowiczów znaczną część dochodów uzyskiwali z dostępu do dróg wodnych, zwłaszcza rzek, co umożliwiało transport towarów, takich jak zboże, drewno i towary leśne na łodziach, a także rybołówstwo. Tak było w przypadku Petrykowicz, Słucka czy innych miejscowości, w których znajdowały się porty rzeczne i przez które można było spławić towary na łodziach, czyli wicinach. Ten środek transportu zboża i produktów leśnych był wytwarzany na miejscu. Rybołówstwo pozostało ważnym zajęciem miejscowej ludności, zwłaszcza nad Prypecią.

Dziwi, że Jerzy II Olelkowicz nie zwracał się bezpośrednio do króla z prośbami o założenie karczem na gościńcach lub przy dworach, o zwolnienie z opłat celnych

⁶⁴ A. Skiepan, *Miasta i miasteczka białoruskiego Polesia i ich właściciele w k. XV–XVI wieku*, w: *Między panem a plebanem. Wieś, miasto, władza świecka i duchowna w kulturze średniowiecznej Europy. Materiały Seminariów Mediewistycznych PTPN im. Alicji Karłowskiej-Kamzowej z lat 2009–2011*, red. J. Kowalski, T. Ratajczak, Poznań 2013, s. 483–494.

⁶⁵ *Ibidem*, s. 486–494.

⁶⁶ *Lietuvos Metrika. Kn. Nr 248 (1554–1556). 34-oji Teismų būtų knyga (XVI a. pabaigos kopija)*, wyd. N. Šlimienė, I. Valikonytė, Vilnius 2018, s. 97, nr 109².

⁶⁷ AGAD, AR, dz. XXIII, t. 132, pl. 1, s. 9; t. 134, pl.1; t. 147, pl. 6a.

⁶⁸ AGAD, AR, dz. VIII, sygn. 511, s. 60; dz. XXIII, t. 132, pl. 1, s. 52.

⁶⁹ *Акты, издаваемые Виленской археографической комиссией для разбора древних актов*, t. 14, Вильна 1888, s. 651.

⁷⁰ AGAD, AR, dz. XXIII, t. 136, pl. 4, s. 19; t. 148, pl. 9.

⁷¹ AGAD, AR, dz. VIII, sygn. 536, s. 3; dz. XXIII, t. 132, pl. 1, s. 16.

i myta na towary wyprodukowane w jego ziemiach i eksportowane do Królewca lub Gdańska. Jego strategia polityczna mogła polegać na unikaniu bezpośrednich próśb skierowanych do hospodara w walce o najwyższe miejsce w elicie politycznej. Ostatecznie brak dokumentów na ten temat sprawia, że trudno jest jednoznacznie ocenić, dlaczego o to nie zabiegał.

W tych działaniach gospodarczych i organizacji swoich dóbr książę Jerzy II Olelkowicz nie różnił się od innych możnowładców. W tym okresie lub 10 lat później podobne działania w wielkich posiadłościach na obszarze województwa nowogrodzkiego podejmował Mikołaj Krzysztof Radziwiłł „Sierotka”⁷². Niestety nie mamy informacji, dokąd drogą wodną z majątków książąt Olelkowiczów wywożono żyto i pszenicę, popiół i potaż. Z Litwy i Białorusi zboże i towary leśne przeważnie spławiano Niemnem do Królewca⁷³. Księgi mytne komór celnych w Jurborku, Grodnie, Kownie i rachunki dworskie pokazują, że z dóbr słuckich zarówno w czasach Olelkowiczów, jak i Janusza Radziwiłła zboże i towary leśne transportowano do Królewca⁷⁴. Zarządzali tym faktorzy kupców królewieckich, a nie osoby z grona zaufanych sług. Przez kilkadziesiąt lat wyłączny monopol na handel woskiem ze Słucka posiadali kupcy ze wspomnianej już wójtowskiej rodziny Tyszewiczów⁷⁵.

W takich warunkach ulgi celne znacznie podwyższały dochody z handlu, dlatego Radziwiłł „Sierotka” zabiegał u króla o zwolnienie z ceł i opłat jego towarów spławianych do Gdańska i Królewca. Na jego prośbę osobne przywileje otrzymali mieszczenie nieświescy, którzy własnymi wicinami przewozili towary księcia⁷⁶.

„Sierotka” jako jeden z pierwszych zwrócił uwagę na specjalizację rolnictwa. W celu zwiększenia dochodów często wprowadzał zmiany w gospodarce, specjalizację w hodowli bydła, świń lub produkcji miodu, w zależności od warunków i lokalizacji⁷⁷. Niemniej jednak w większości majątków nie wprowadzano innowacji służących ich rozwojowi (pomiaru) i – co ważne – nie zmieniano systemu wybierania podatków. Powinności i czynsz liczono nie od ilości ziemi (włók), ale od służby⁷⁸. Głównym zarządcą zostawał sam właściciel, któremu podporządkowani byli namiestnicy majątków. W ich rękach spoczywała gospodarka rolnicza, leśna i handel. Sprawowali oni kontrolę gospodarczą w dworach i folwarkach oraz przesyłali raz do roku pobrane od Żydów pieniądze.

Co do systemu kontroli u książąt Olelkowiczów, to takowy w zasadzie nie istniał, podobnie zresztą jak i później na dworach Radziwiłłów i Sapiehów. Większość

⁷² Zob. o tym więcej w: M. Siekierski, *op. cit.*, s. 196–232.

⁷³ А. Грицкевич, *op. cit.*, s. 130–133.

⁷⁴ VUB, f. 4, 13161(A-372), s. 28v; 13159 (A-2106), s. 45–46.

⁷⁵ VUB, f. 4, A-1736, s. 15v–16, 19; 13159 (A-2106), s. 43v–44; 13161 (A-372), s. 20, 40v.

⁷⁶ BPAU i PAN, rkps 342, s. 57–60; VUB, f. 4, 13161 (A-372), s. 18v.

⁷⁷ M. Siekierski, *op. cit.*, s. 233.

⁷⁸ AGAD, AR, dz. XXIII, t. 57, pl. 1, s. 7–16.

odpowiedzialności i pracy administracyjnej spoczywała na samym księciu, a nie na urzędnikach. Wszystko opierało się na zaufaniu do jego sług i odwrotnie.

Jerzy II nie cenił raczej starych sług. Spod opieki Zygmunta Augusta książę wyszedł w wieku 17 lat, nie mając jeszcze „lat sprawnych” i uzyskał pełną władzę nie tylko nad majątkami własnymi, odziedziczonymi po rodzicach, lecz także brata i siostry. W świetle listu hospodarskiego musiał się jednak mierzyć z pewnymi ograniczeniami: „*маючи тьи имения и скарбы, маеть ся на нихъ водъле Статуту, а звлаща с порадою бояр и слугъ своихъ старыхъ радити и справовати*”⁷⁹.

Odsunął od zarządzania swoimi ziemiami radę bojarów i sługi swojego ojca, mianowanych przez wielkiego księcia, i odebrał od nich dobra ziemskie⁸⁰, a także wprowadził nowych urzędników. Na dworze w Słucku na wysokich urzędach służyły jedynie dwie osoby, które współpracowały z księciem przez całe jego życie: Polacy, marszałek dworu Jan Bojanowski i podskarbi Abraham Lapkowski (Labkowski). To były wyjątkowe osoby, które zrobiły karierę dworską i z urzędu namiestnika – odpowiednio – kopylskiego i słuckiego awansowały do grona najbliższych i zaufanych doradców⁸¹. Kadencje namiestników lub starostów były z reguły krótkie. Nieliczne osoby utrzymywały te stanowiska dłużej niż 10 lat i przeważnie pochodziły one z Korony lub z ziemian hospodarskich, nie zaś z ziem należących do książąt Słuckich.

Tego błędu nie popełnił Radziwiłł „Sierotka”, który po przedwczesnej śmierci rodziców – stając się dziedzicem wielkiej fortuny – również trafił początkowo pod opiekę. Lecz: „*Książę Sierotka [...] zarząd w majątkach swych dobry miewał*”⁸². Oparł się na radach doświadczonych ekonomów i sam nie stronił od udzielania wskazówek lub instrukcji zarządcom majątków.

System zarządzania majątkami w tamtych czasach opierał się w dużej mierze na zaufaniu ze strony patrona, a problemem były częste konflikty wynikające z braku przekazywania sprawozdań finansowych przez urzędników. W celu prowadzenia rachunkowości dóbr niezbędne były rejestry, które urzędnik i pisarz winni regularnie spisywać. Bez nich prowadzenie rachunkowości dóbr było po prostu niemożliwe. Z kolei na podstawie rejestrów sporządzano na polecenie patrona sprawozdania, ale nie zawsze były one dostarczane do skarbu regularnie, co utrudniało ich rzeczywistą kontrolę. Odmowa składania sprawozdań lub nieprawidłowe ich przedstawienie mogły doprowadzić do konfliktów między

⁷⁹ *Метрыка Вялікага княства Літоўскага. Кніга 30...*, nr 92, s. 165.

⁸⁰ RGADA, f. 389, op. 1, nr 24, s. 190–192, nr 151–152.

⁸¹ Zob. o nich więcej: Н. Скеп'ян, *Двор і слугі князёў Слуцкіх у канцы XV – 80-х гг. XVI ст.*, „*АРСНЕ Пачатак*” 6(127), 2014, s. 326.

⁸² *Informacja domowa i polityczna Xięcia Bogusława Radziwiłła, koniuszego WXL*, w: W. Syrokomla, *Przyczynki do historii domowej w Polsce*, Wilno 1858, s. 54; M. Jarczykowa, *Książka i literatura w kręgu Radziwiłłów birzańskich w pierwszej połowie XVII wieku*, Katowice 1995, s. 53.

namiestnikami, rewizorami, podskarbin i patronem. Namiestnika z łatwością można było oskarżyć o nadużycia i odebrać zarządzane ziemie. W aktach Metryki Litewskiej z lat 1554–1560 wielokrotnie pojawiały się zapisane sprawy, w których urzędnicy byli oskarżeni o odejście z urzędu, bo „личбы не вчинили”⁸³. Odmawiali oni składania sprawozdań służebnikom lub rewizorom przysłanym przez księcia Jerzego Słuckiego. W efekcie sprawy sądowe były często rozstrzygane przez wielkiego księcia. Niejednokrotnie namiestnicy byli przymusowo odsyłani do swojego patrona właśnie z powodu niezłożenia sprawozdania finansowego, żeby „личбу свою взяти и подданымъ справедливость с нимъ вчинити”, „личбу учинити и усправедливитися”⁸⁴.

O tym, że problem urzędników porzucających swoje stanowiska bez składania sprawozdań ze swojej działalności był dotkliwy świadczy fakt, że rozpatrywano go na jednym z posiedzeń sejmu. Gdy analizowano konflikt między książętami Świrskim i Słuckim, ten ostatni odwołał się do uchwały sejmu brzeskiego o obowiązku urzędnika, bo „князь Свирский был служебником князя Семена Слуцкого, а не вчинивъши личбы з ураду своего, где был врядником, таковыми заруками шчитится”⁸⁵.

Dochodziło do paradoksalnej sytuacji, że z jednej strony patron przez długi czas nie widział żadnych sprawozdań z dochodów i wydatków, z drugiej zaś nie przeprowadzał regularnych kontroli, a każda próba jej podjęcia mogła doprowadzić do konfliktów między właścicielem majątku a jego namiestnikiem. W związku z tym wszelkie decyzje i działania zależały od samego księcia. Jednak ten system zarządzania funkcjonował skutecznie tylko za życia właściciela dóbr, ponieważ nie był oparty na zestandaryzowanych procedurach czy instytucjach kontrolnych, ale po jego śmierci sytuacja się pogarszała.

W zakresie kontroli wydatków w XVI w. istniały dwie drogi. Z jednej strony kontrola ta była działaniem samej administracji dóbr (starosta, podstarości, wójt i starze, czyli starcy). Byli to ludzie zaufani („gospodarni i wierni”⁸⁶) i odpowiedzialni tylko przed patronem, jak to było u Olelkowiczów⁸⁷. Faktycznie do pewnego momentu mogli rządzić prawie samodzielnie, co dawało szerokie możliwości nadużyć. Zupełnie innymi gospodarzami byli Krzysztof II Radziwiłł lub Lew Sapieha. Sposób administrowania pierwszego z nich został zbadany i opisany w literaturze⁸⁸. Obaj magnaci poszli odmienną drogą. Często nie tylko administrowali własnymi

⁸³ *Lietuvos Metrika. Kn. Nr 248 (1554–1556)...*, nr 9, s. 30–32, nr 104, s. 93; *Lietuvos Metrika. Kn. Nr 254 (1559–1563). 40-oji Teismu būtų knyga*, wyd. N. Šlimienė, I. Valikonytė, Vilnius 2015, s. 126, nr 89, s. 196, nr 153.

⁸⁴ *Lietuvos Metrika. Kn. Nr 248 (1554–1556)...*, nr 104, s. 93, nr 114, s. 101–102, nr 125, s. 107–108.

⁸⁵ *Ibidem*, nr 9, s. 32.

⁸⁶ *Instrukcijos feodalinių valdų administracijai Lietuvoje...*, s. 11.

⁸⁷ AGAD, AR, dz. XXIII, t. 127, pl. 1, s. 5–7.

⁸⁸ A. Augustyniak, *Dwór i klientela Krzysztofa II Radziwiłła...*, s. 39–73.

majątkami, ale również opiekowali się dobrami krewnych lub klientów (czego nigdy nie spotykamy u książąt Słuckich). W swoich posiadłościach od początku XVII w. stworzyli nie tylko nowy system gospodarowania, lecz i kontroli urzędników i administratorów. Sam właściciel wraz ze swoimi zaufanymi sługami oraz osobnym rewizorem zapewniali właściwe prowadzenie ksiąg rachunkowych i zarządzanie majątkiem. Wynagrodzeniem za służbę był nie jurgiel, a prawo zarządzania majątkiem i udział w jego dochodach.

Z instrukcji gospodarczych i kontraktów dzierżawy („листов арендных”) wynika, że Lew Sapieha bardzo ograniczył swoim urzędnikom swobodę w prowadzeniu majątków. Określał w nich szczegółowo sposób zarządzania majątkiem i wprowadził nową organizację. Sam nie zarządzał bezpośrednio posiadłościami otrzymywanymi w dzierżenie od monarchy – brakowało mu bowiem na to czasu. Jego upoważnionymi zastępcami byli namiestnicy, czyli podstarostowie (np. podstarosta markowski Jan Paszkowski⁸⁹, podstarości mohylewski Jan Korsak Hołubicki⁹⁰), którym podlegali urzędnicy majątków i oficjaliści: pisarze, wójtowi, komornicy.

Instrukcje kanclerza jasno określały obowiązki urzędnika w majątku: „будучы урадником маец справовати и судити, на винных отправы чинити, укрывжоным [...] обцым справедливости доводити”⁹¹. Możemy porównać to z instrukcją z 1621 r. Krzysztofa II Radziwiłła dla miasta Słucka, zgodnie z którą starosta zamkowy miał sprawować władzę także sądową, nie tylko wydawać wyroki, ale także je wykonywać⁹².

Warunki zarządzania, których musiał przestrzegać dzierżawca (lub starosta), zostały szczegółowo określone w umowach dzierżawy. Regulowały one dokładnie wysokość i sposób pobierania podatków, opłat oraz odpowiedzialność za nadzór nad stanem całego majątku. Wymagano też precyzyjnych raportów sporządzanych i regularnie składanych przez namiestników i dzierżawców. Były przygotowywane w tradycyjny sposób, corocznie, a za każdym razem namiestnicy i urzędnicy otrzymywali potwierdzenie odbioru od samych właścicieli lub ich skarbu⁹³. Podobny sposób zarządzania obserwujemy na przełomie XVI i XVII w. w administracji radziwiłłowskiej obu gałęzi oraz u Jana Kiszki. Kanclerz faktycznie zastosował tę praktykę rachunkowości w zarządzaniu dobrami wielkksiążęcymi i skarbem.

Na wyższym szczeblu hierarchii służbowej przy dworze Sapiehy działali rewizorzy (kontrolerzy dóbr), którzy należeli do szczególnej kategorii sług. Urzędnik podlegał rewizorowi i przekazywał mu sprawozdania⁹⁴. Zakres obowiązków

⁸⁹ LNNB, f. 103, dz. X, t. 880, s. 58.

⁹⁰ Jan Korsak Hołubicki (ok. 1560–1625), chorąży połocki, później kasztelan połocki i wojewoda smoleński. Jako sługa Lwa Sapiehy występuje od 1591 r.

⁹¹ LNNB, f. 103, dz. X, t. 880, s. 199.

⁹² AGAD, AR, dz. XXIII, t. 133.

⁹³ S. Inglot, *op. cit.*, s. 166.

⁹⁴ LMABV, RS, f. 139, nr 4912, s. 16, M. Chocimowski do J.S. Sapiehy, 18 VIII 1627 r., Bychów.

rewizorów był określony w kontrakcie Wojciecha Ormeńskiego z 1589 r.⁹⁵: „ze wszystkich starostw, dzierżaw i imion moich własnych, urzędników lidzby słuchać i porozumieniu lidzby, rewiziam we wszelakich pożytkach dóbr moich, za posłaniem moim ma im quirować, czoby szkody skarbu mojego, a urzędniczy moiej w starostwiech, i w ymionach moich, gdy będzie chcieł, jaky najliepszy pożytek, skarbowy mojemu przywieść i uczynić nie mają we wszytkim sprzeciwienu być”⁹⁶. Oprócz tego rewizor musiał dodatkowo spisywać inwentarze majątków (w wypadku Ormeńskiego – starostwa słonimskiego). Czas i kolejność rewizji „для преслухання крывдъ подданных от него поделанных” były wyznaczone przez kanclerza. To prawo właściciela wnoszono do kontraktu, dzierżawca nie mógł więc przeszkadzać rewizorowi, ten zaś „подданым моим усправедливятысь и досыть чынити будет повинень”⁹⁷. Funkcje rewizora pełniły także inne osoby spoza kręgu dworu: ksiądz wileński (kościół św. Michała?) Aleksander, Jan Brzostowski i Teodor Świacki⁹⁸. Dla starostw wielkksiążęcych (chodzi tu o Mohylew) czy do pilnego sporządzenia sprawozdania rachunkowego mogło być wyznaczonych kilku rewizorów. Te funkcje pełnili Żdan Mikicinicz, sekretarz królewski Jan Czyż⁹⁹, Wojciech Milewski¹⁰⁰. Co ciekawe, starostom w kontrolowanych posiadłościach nie wolno było niczego dawać rewizorowi za służbę, na utrzymanie i wyżywienie – chodziło więc o uniknięcie korupcji. Rejestry wszystkich wydatków w rewizji miały być przesyłane przez namiestnika bezpośrednio do skarbcza patrona, żeby uniknąć przekupstwa lub łapówek. Otrzymywali jedynie wynagrodzenie w gotówce, w formie rocznego jurgieltu i dodatkowych opłat za każdą przeprowadzoną rewizję.

Na odrębną grupą oficjalistów składali się słudzy odpowiedzialni za konkretne działania gospodarcze: sprzedaż towarów leśnych – faktorzy, kontrolę arendarzy myta – poborcy¹⁰¹. Stefan Ingot zaliczał ich do grona urzędników, chociaż wszystko wskazuje na ich przynależność do grupy zaufanych sług, piastujących funkcje, które były wyznaczone przez patrona dla konkretnych działań. Sam wywóz towarów leśnych był skomplikowanym przedsięwzięciem. Nad całą operacją czuwał faktor. Jego obowiązkami były nie tylko sprzedaż popiołu, drewna czy miodu, ale również odbieranie towarów na miejscu w majątku (Okołowski¹⁰²), wynajmowanie statków, opłacanie załogi (Wilczek¹⁰³), dostarczenie towarów do portu (Rygi i Królewca).

⁹⁵ LMABV, RS, f. 17, nr 106, s. 38.

⁹⁶ LNNB, f. 103, dz. X, t. 880, s. 37.

⁹⁷ *Ibidem*, s. 99.

⁹⁸ *Ibidem*, s. 347, 458, 502.

⁹⁹ *Ibidem*, s. 587.

¹⁰⁰ VUB RS, f. 4, A-375; zob. A.A. Скеп’ян, *Ураднікі і дваране Льва Сапегі...*, s. 40–41.

¹⁰¹ LNNB, f. 103, dz. X, t. 880, s. 396, 507–510.

¹⁰² *Ibidem*, s. 93.

¹⁰³ *Ibidem*, s. 426.

Namiestnicy stracili część uprawnień prawnych. Zachowali prawo sądu poddanych i rozwiązywania konfliktów w granicach majątku, lecz nie zawsze. Ponadto reprezentowali interesy patrona w sądach ziemskich i grodzkich, ale nawet w sprawach majątkowych zatrudniano fachowców prawników (*prokuratorów*)¹⁰⁴.

W ten sposób stworzono system kontroli, w którym urzędnicy nadzorowali siebie nawzajem. Namiestnicy, którzy dzierżawili majątki, mieli swój własny interes w staraniu się, aby zarządzane przez nich dobra przynosiły zyski, ponieważ wszystkie nadwyżki wpływały do ich kieszeni. Skomplikowany system kontroli i możliwość wcześniejszego rozwiązania umowy miały na celu zapobieganie nadużyciom i nadmiernemu obciążeniu chłopów.

Różnice w podejściu do systemu kontroli i zarządzania dobrami oraz funkcjonowania administracji dobrze ilustruje stanowisko podskarbiego. Niektórzy (w naszym przypadku książęta Olelkowiczowie i Lew Sapieha) wybierali jedną zaufaną osobę, która przez długi czas – życia sługi lub patrona – zarządzała skarbem. Abraham Łapkowski u księcia Jerzego II Słuckiego pilnował wszystkich spraw: od przechowania listów i przywilejów do pobierania należności z majątków, spisywania inwentarzy i rejestrów rzeczy, które trafiały do skarbcza w Słucku¹⁰⁵. Józef Jelski, który służył u Lwa Sapiehy, nie tylko pobierał pieniądze od urzędników, ale również przekazywał sprawozdania do skarbu litewskiego, opłacał czynsze zgodnie z królewskimi kwitami¹⁰⁶.

Chociaż ojciec zostawił dobra w dobrym stanie, bracia Olelkowiczowie, pozbawieni zdolności i wpływów Jerzego, doprowadzili swoje majątki do ogromnego zadłużenia. Ostatecznie tylko Hieronimowi Chodkiewiczowi zgodnie z wyrokiem Trybunału Litewskiego musieli oni zapłacić 150 tys. zł¹⁰⁷. Pozostawały jeszcze zobowiązania wobec wdowy po ostatnim z książąt Słuckich, Zofii z Mieleckich, a także sług i przyjaciół. Aby wszystko spłacić, Janusz i Zofia Radziwiłłowie byli zmuszeni zastawić lub sprzedać część spadku Olelkowiczów i czerpać dochód tylko z kilku folwarków¹⁰⁸.

Na wzrost zadłużenia książąt złożyło się kilka czynników. Przede wszystkim nie zmodernizowali oni systemu zarządzania dobrami. Nawet wdrożone przez nich modyfikacje ograniczały się do zamiany starych sług na młodszych¹⁰⁹. Zwolnili

¹⁰⁴ А.А. Скеп'ян, *Ураднікі і дваране Льва Сапегі...*, s. 37.

¹⁰⁵ *Eadem, Князі Слуцкія...*, s. 79, 80; *Lietuvos Metrika. Кnyга nr 251 (1555–1558). 37-oji Teismų bylų knyga (XVI a. pabaigos kopija)*, wyd. I. Valikonytė, L. Steponavičienė, Vilnius 2010, nr 23, s. 44.

¹⁰⁶ *Archiwum domu Sapiehów*, t. 1: 1575–1606, wyd. A. Prochaska, Lwów 1892, s. 122.

¹⁰⁷ AGAD, AR, dz. XXIII, t. 116, pl. 3, s. 111, 122–147.

¹⁰⁸ А. Скеп'ян, *Князі Слуцкія...*, s. 189.

¹⁰⁹ Więcej na ten temat zob. А.А. Скеп'ян, *Прыдворныя апошніх князёў Слуцкіх*, w: *Miestas, dvaras, kaimas Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje ir Lenkijos Karalystėje XVI–XVIII a. Lokalinės istorijos problemos*, red. R. Šmigelskytė-Stukienė, Vilnius 2018, s. 217–256.

dotychczasowych współpracowników, którzy odeszli razem z matką, Katarzyną Tęczyńską do Krzysztofa „Pioruna” (z dawnych sług przy słuckim dworze zostali tylko Jan Bojanowski i Onikej Uniechowski)¹¹⁰. Na ich miejsce powoływano osoby młode, często pochodzące z Polski (np. braci Piotra i Wszebora Tymińskich)¹¹¹. Nie miały one doświadczenia prawnego i w zarządzaniu wielkimi majątkami na Litwie.

Nie dokonywano także żadnych inwestycji ekonomicznych lub budowlanych. Miasteczka na ziemiach książęcych nie rozwinęły się w większe ośrodki. Książęta rzadko też ingerowali w sprawy dóbr zastawnych. Jeszcze Jerzy I oddawał w dzierżawę urzędy, które miał w zastawie (np. wójta mińskiego), a także myta i karczmy w ziemiach gospodarskich¹¹². Wyznaczeni przez Katarzynę z Tęczyńskich starostowie i dzierżawcy mohylewscy (Andrzej Dorowski, Andrzej Tryzna) z różnych przyczyn (konflikty z poddanymi, tumulty, nadużycia i słabe zdrowie urzędnika)¹¹³ nie zdążyli wprowadzić efektywnego zarządu zastawionym starostwem. Z tego powodu odebrano im w 1585 r. Mohylew¹¹⁴. Wydarzenie wówczas niemal niespotykane, ale oczekiwane w wypadku ostatnich Olelkowiczów.

Wszystkie starania i środki skierowali na uzyskanie dziedzicznego miejsca w senacie¹¹⁵ i utrzymanie dworów w zbytku¹¹⁶. Często służebnicy przy ich dworach przez kilka lat nie otrzymywali wynagrodzenia lub zwrotu pożyczki¹¹⁷.

Do ubóstwa doprowadzili także współpracowników, z którymi później gotówką rozliczyła się ich matka, Katarzyna Tęczyńska¹¹⁸ (przeważnie ze sługami starymi, którzy nie przeszli z nią do dworu Krzysztofa Radziwiłła „Pioruna”). Sytuacja jednak nie poprawiła się. Wynagrodzenie sługom i namiestnikom książęta nadal wypłacali nie gotówką lub jurgieltem, lecz majątkami.

Ziemie oddawali w zastaw, a nie w dzierżawę¹¹⁹, ponieważ pilnie potrzebowali dużych sum pieniędzy, co pozwoliłoby im szybko rozwiązać bieżące problemy finansowe, ale pozbawiło ich na długi czas możliwości otrzymywania dochodów

¹¹⁰ AGAD, AR, dz. XXIII, t. 65, pl. 14, s. 2; t. 125, pl. 5, k. 1.

¹¹¹ AGAD, AR, dz. V, sygn. 3763, s. 1; dz. XXI, sygn. T95.

¹¹² *Lietuvos Metrika. Knyga 8 (1499–1514). Užrašymų knyga 8*, wyd. A. Baliulis, R. Firkovičius, D. Antanavičius, Vilnius 1995, nr 86, s. 64; *Lietuvos Metrika. Knyga nr 21 (1536–1537). Užrašymų knyga 21*, wyd. A. Dubonis, Vilnius 2019, nr 189, s. 206.

¹¹³ *Акты, издаваемые Виленской археографической комиссией для разбора древних актов*, t. 39, Вильна 1915, s. 302, 309–310, 338, 380.

¹¹⁴ RGADA, f. 389, op.1, nr 73, s. 110.

¹¹⁵ T. Kempa, *Zabiegi kniaziów Olelkowiczów Słuckich o uzyskanie miejsca w senacie po 1569 roku*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 47, 2003, s. 84–85.

¹¹⁶ AGAD, AR, dz. V, sygn. 1082, s. 9–11, Jan Bojanowski do Krzysztofa Radziwiłła, 12 VI 1586 r., Słuck; s. 132, Jan Bojanowski do Katarzyny z Tęczyńskich Radziwiłł, 9 I 1589 r., Grodno.

¹¹⁷ AGAD, AR, dz. XXIII, t. 127, pl. 1, k. 5–7.

¹¹⁸ NGAB, f. 694, op. 4, nr 1936, s. 2.

¹¹⁹ AGAD, AR, dz. XXIII, t. 159, pl. 2, s. 91, 101–105; t. 160, pl. 1, s. 123.

z dóbr ziemskich. Tak np. w rękach Macieja Białyńskiego został Kraśnik¹²⁰. Przyczyny tego opisywał Jan Siemion Słucki, przekazując Wasylowi Hołowni i jego żonie na wieczność ziemie i folwark Seliszczu wraz z 300 kop groszy, lecz Wasyl „prawuiecznie sie z nami czerez czas niemały przyszoł do ubostwa wielikogo”. Jeśli pieniądze nie zostały wypłacone przez niego samego, wierny sługa miał zostać rozliczony przez spadkobierców ostatniego księcia Słuckiego¹²¹. Co ciekawe, nawet wyniesienie Onikeja Uniechowskiego na pozycję zarządcy („sprawcy”) wszystkich dóbr księcia Aleksandra Słuckiego nie powiększyło dochodów z jego ziem¹²².

W porównaniu do błędów popełnianych przez ostatnich Olelkowiczów i praktyk stosowanych przez ojca i zięcia, wydaje się, że Janusz skorzystał z doświadczenia starych sług swojego ojca. Współpracował z prawnikami, którzy pochodzili z obszarów, gdzie znajdowały się jego posiadłości. Zarządzanie bardzo zadłużonymi ogromnymi latyfundiami, a także prowadzenie procesów sądowych z Chodkiewiczami wymagało zatrudnienia wielu wykwalifikowanych ludzi, którzy reprezentowaliby interesy rodziny w sądach i pomagali w zarządzaniu dobrami. Dbał więc o odpowiednią rekrutację służebników, którzy byli doświadczeni i zasłużeni na swoich stanowiskach. Bardzo trafnie ukazał w swoim liście zasadę rekrutacji urzędników i sług wojewoda bełski Rafał Leszczyński: „A lepiej wiadomego i domu temu zasłużonego na tej służbie zatrzymać, niżli inszego niewiadomego, któremu tenże jurgielt albo i więtzy postąpić by się musiało, zaciągać”¹²³. Właśnie wtedy na służbę Janusza przeszedł Jerzy Kapaszczewski, który stał się słuckim namiestnikiem i sprawował funkcje dozorczy wszystkich dóbr¹²⁴.

Odgrywający kluczową rolę dworzanie, a później i urzędnicy: Jan Ogiński, Jan Sajbut, Daniel Chojnowski pozostali na służbie u Janusza za namową „Pioruna”. Kilku urzędników przejął Janusz wraz z dobrami w 1603 r. po śmierci ojca. Pełnili odpowiedzialne funkcje doradców politycznych i prawnych, nadzorowali utrzymanie i odnawianie składu osobowego dworu, organizowali administrację i uzupełniali skład faksji radziwiłłowskiej, w tym werbując i szkoląc nowe kadry. Wśród tych ostatnich można wspomnieć, pozostających przy Januszu do końca jego życia: Iwana Korsaka, Albrechta Husuckiego, Mikołaja Kruchelskiego, Wojciecha Dębowskiego, Adama Steckiewicza, nieznanego z nazwiska Kolantaja (Kołątaja).

W systemie kontroli w Księstwie Słuckim Janusz Radziwiłł wprowadził istotne zmiany. Urzędnicy jego administracji byli regularnie lustrowani przez wyznaczonych rewizorów¹²⁵. W latach 1600–1620 Jan Tołkacz pełnił tę funkcję na stałe¹²⁶.

¹²⁰ BPAU i PAN, rkps 355, s. 325–326.

¹²¹ AGAD, AR, dz. XXIII, t. 159, pl. 2, s. 103–105.

¹²² LVIA, f. 1280, op. 1, sygn. 575, s. 15.

¹²³ AGAD, AR, dz. V, sygn. 8386, s. 4, Rafał Leszczyński do Janusza Radziwiłła, 4 X 1620 r., Tarnów.

¹²⁴ AGAD, AR, dz. IV, sygn. 170, s. 40.

¹²⁵ AGAD, AR, dz. V, sygn. 2105, s. 40, Daniel Chojnowski do Janusza Radziwiłła, 16 X 1612 r., Słuck.

¹²⁶ AGAD, AR, dz. II, ks. 69, s. 29 i in.; LVIA, f. 1280, op. 1, sygn. 2056.

Radziwiłłowie od czasu do czasu wymieniali osoby na stanowisku podskarbiego, aby wyeliminować nadużycia. Podczaszy litewski Janusz i jego brat Krzysztof wymieniali ich bardzo często: po roku lub dwóch służby. Urząd ten u Janusza Radziwiłła zajmowali m.in.: Kasper Sadowski, Stanisław Krzyszkowski (nie później niż w 1614 r.), Jan Pękalski (1617 r.), Krzysztof Arciszewski (1618 r.), Stanisław Szczepanowski (1620 r.)¹²⁷. Przy dworze funkcjonowało także kilka osób pełniących jedynie tę funkcję. Obowiązki były podzielone w zależności od kategorii służby i dotyczyły różnych aspektów zarządzania finansami i majątkiem. Krzysztof Arciszewski był odpowiedzialny za wypłaty należnych świadczeń (suchedni, strawne pieniądze, odprawa) sługom dworskim oraz piechocie radziwiłłowskiej, Andrzej. Przystanowski – za odbieranie czynszu ze skarbu słuckiego i wypłaty dla czeladzi w Słucku, Jan Sosnowski zaś za zabezpieczenie czeladzi dwornej¹²⁸. System ten służył zapobieganiu nadużyciom i nadmiernemu rozrostowi zobowiązań chłopów oraz kontrolowaniu wydawanych środków finansowych.

Ponadto Janusz Radziwiłł sprzedał również część dóbr w latach 1604–1606: miasto Kraśnik z kluczem Batorze i 17 wsi – Janowi Zamoyskiemu¹²⁹, część Cimkowicz (które liczyły dwa miasteczka z dworem oraz ponad 17 wsi) – Zofii z Mieleckich i Janowi Karolowi Chodkiewiczowi¹³⁰ oraz Kopysi – Maksimowiczom-Łomskim (w wyniku pewnej afery¹³¹). Posiadłość kopyska liczyła bowiem ponad 100 wsi, a także jedno miasto – Kopyś oraz dwa miasteczka – Baran i Romanów¹³². Pozwoliło mu to uzyskać za krótki czas sumę sięgającą, bez mała, wartości poboru wszystkich ziem koronnych i spłacić zastawy oraz długi Olelkowiczów, oddając

¹²⁷ Więcej o nich zob. T. Wasilewski, *Pękalski Jan*, w: PSB, t. 31, Wrocław etc. 1976, s. 729–731; A. Hniłko *Arciszewski Krzysztof*, w: PSB, t. 1, Kraków 1935, s. 151–154.

¹²⁸ AGAD, AR, dz. II, ks. 69, s. 41.

¹²⁹ Kraśnik został zakupiony przez kanclerza Jana Zamoyskiego w 1604 r. i włączony do Ordynacji Zamojskiej. W sprawie zakupu Kraśnika, obciążonego długami w wysokości 80 tys. zł (BN, BOZ, rkps 1580, s. 284–285). Zamoyski pertraktował przynajmniej od 1601 r. z Krzysztofem Radziwiłłem „Piorunem”, ojcem Janusza, do którego małżonki: Zofii Olelkowiczówny, księżniczki słuckiej, Kraśnik należał jako dziedzictwo; zob. *Archiwum domu Radziwiłłów. Listy M. K. Radziwiłła Sierotki, Jana Zamoyskiego, Lwa Sapiehy*, Kraków 1885, s. 163–164, nr LXXI–LXXII; A. Tarnawski, *Działalność gospodarcza Jana Zamoyskiego, kanclerza i hetmana W. Kor., 1572–1605. Z portretem i 7 mapami*, Lwów 1935 (Badania z Dziejów Społecznych i Gospodarczych, t. 18), s. 23–24, 95–96. Ostatecznie Zamoyski spłacił długi książąt Olelkowiczów, a Zofia Radziwiłłowa przekazała kanclerzowi koronnemu posiadłości.

¹³⁰ AGAD, Zb. dok. perg., sygn. 8078; A. Скеп'ян, *Князі Слуцкія...*, s. 190–191.

¹³¹ W wypadku Kopysi Januszowi Radziwiłłowi udało się sprzedać dwa razy dobra byłym mieszczanom mohylewskim Maksimowiczom, którzy świeżo uzyskali szlachectwo. W 1606 r. zapłacili oni Radziwiłłom 100 tys. zł. za kupione „na wieczność” dobra. Po kilku latach kasztelan wileński oskarżył ich w sądzie o nieprawne posiadanie przez mieszczan dóbr ziemskich i zająchał tę posiadłość. W 1614 r. Łomscy dopłacili 80 tys.; więcej zob. J. Serejdyka, *Niepospolite dzieje Maksimowiczów-Łomskich w końcu XVI i w pierwszej połowie XVII wieku*, „Sobótka” 1975, nr 2, s. 214–215.

¹³² AGAD, AR, dz. XXIII, t. 27, pl. 2, nr 1, 3.

później majątki w arenę, a nie zastaw. Zmniejszył ilość wynagrodzenia ziemią (np. oddawał ziemie już przekazane Olelkowiczównie we władanie dożywotnie – jak to było z Uniechowcami na rzecz Jana Korsaka¹³³). W Księstwie Słuckim większość majątków również oddał w dzierżawę ich namiestnikom¹³⁴.

Warto dodać, że urzędnicy i zasłużeni starzy słudzy otrzymywali przeważnie gratyfikacje w postaci nadań ziemskich oraz przynoszące dodatkowe dochody namiestnictwo w jednym z książęcych majątków (jak Jan Ogiński, Dawid Borzymowski, Daniel Chojnowski). Po śmierci Janusza otrzymali one bardzo zróżnicowane wynagrodzenie, w zależności od zajmowanego stanowiska. Wysokość wypłat można obliczyć na podstawie rachunków i testamentu Janusza z 14 października 1618 r. O ile w ostatnim testamencie z 1620 r. wysokość odprawy sług pozostawiono woli Krzysztofa, to w pierwszej wersji tego aktu wskazano, że „sługom zasłużone popłaciwszy w contentacji dać każdemu roku całego zapłatę a przy tym 20 tys. zł między nie habita meritorum proportione podzielić”¹³⁵. Do najlepiej płatnych zaliczały się stanowiska marszałka dworu Jana Ogińskiego (za zasługi 3000 zł, po przejściu na dwór Krzysztofa Radziwiłła 1500 zł jurgieltu corocznie), starszego sługi, sekretarza i lekarza Daniela Naborowskiego (za zasługi 1000 zł), sługi ks. Filona Druckiego Sokolińskiego (1000 zł corocznie)¹³⁶. Na przykładzie zarządu Janusza Radziwiłła wyraźnie widać próby dostosowania różnych metod zarządzania wielkimi posiadłościami ziemskimi do potrzeb właściciela.

Ostatecznie Janusz nie tylko zwiększył kontrolę nad zarządzanymi dobrami, lecz i grono sług, od których mógł oczekiwać pomocy w uporządkowaniu spraw majątkowych i prawnych czy zmianie systemu eksploatacji dóbr ziemskich.

Podsumowując: zarządzanie wielkimi latyfundiami w omawianej epoce było złożonym procesem, opartym na tradycjach i praktykach regionu oraz indywidualnych strategiach właścicieli ziem. Porównując opisane warunki administrowania, można zobaczyć, że już w końcu XVI w. funkcjonowały dwie strategie zarządzania dobrami. Tradycyjna – oparta na eksploatacji gospodarki rolnej i rozwoju handlu zbożem – bazowała tylko na stosunkach pan – urzędnik, a kontrola działalności tego ostatniego była epizodyczna. Zarówno rewizor, jak i namiestnik pochodzili z jednego kręgu i nie zawsze sługa bliższy i zaufany był najlepszym fachowcem. Często jedna osoba pełniła funkcje namiestnika, prawnika, rewizora, faktora. Nadzorowanie zarządzania przez właściciela nie zawsze było efektywne. Jeśli zajmował on najwyższe stanowiska w państwie, więcej czasu poświęcał działaniom publicznym niż gospodarczym i nie miał czasu na objazdy wszystkich majątków. Już pod koniec XVI w. taki sposób administrowania nie pozwalał na kontrolę nad

¹³³ NGAB, f. 694, op. 2, sygn. 7382, s. 6.

¹³⁴ NGAB, f. 694, op. 2, sygn. 10729, s. 2–5.

¹³⁵ AGAD, AR, dz. II, ks. 67, s. 72.

¹³⁶ AGAD, AR, dz. II, ks. 69, s. 19–21.

dochodami i wydatkami właściciela. Stwarzało to możliwości nadużyć, co skutkowało spadkiem dochodów. Z czasem kontrola taka stawała się w większych majątkach coraz mniej skuteczna. Nowy system był ściśle związany z pewną specjalizacją folwarków, w zależności od jakości ziemi i bliskości szlaków handlowych. Hodowla bydła i sprzedaż produktów leśnych zaczęły odgrywać coraz większą rolę. Lecz główną cechą tego sposobu zarządzania stała się specjalizacja wśród urzędników i stworzenie nowego systemu kontroli. Namiestnicy zajmowali się jedynie zarządzaniem pewnym majątkiem. Sprzedażą towarów zajmowały się osoby uprawnione – faktorzy, reprezentacją interesów w sądach – prawnicy. Powstał podwójny system kontroli: starostowie nadal prowadzili księgi rachunkowe, ale sprawozdania z zarządzania składali nie tylko właścicielom, ale także wyznaczonym przez nich rewizorom. Takie zmiany w systemie kontroli i nadzoru zapewniły właścicielom wielkich posiadłości ziemskich wzrost dochodów.

Streszczenie

Artykuł zawiera analizę ewolucji metod i warunków zarządzania obszernymi posiadłościami ziemskimi w Wielkim Księstwie Litewskim od XVI do początku XVII w. na przykładzie rodzin Olelkowiczów, Radziwiłłów i Lwa Sapiehy.

Prezentowane źródła ukazują na funkcjonowanie w XVI w. dwóch strategii zarządzania dobrami. Tradycyjna – oparta na eksploatacji gospodarki rolnej i rozwoju handlu zbożem – bazowała tylko na stosunkach pan – urzędnik, a kontrola jego działalności była epizodyczna. Większość pracy związanej z prowadzeniem administracji wciąż spoczywała na właścicielu, a nie na jego urzędnikach. Nadzorowanie zarządzania przez właściciela nie zawsze było efektywne. Już pod koniec XVI w. taki sposób administrowania nie pozwalał na kontrolę nad dochodami i wydatkami właściciela. To stwarzało możliwości nadużyć, skutkujących spadkiem dochodów. Wielkie przemiany ekonomiczne, mające decydujący wpływ na społeczeństwo i system zarządzania dobrami magnacjami, przyniosła tzw. pomiarą włóczna. Gdy właściciel chciał zwiększyć dochód, musiał znacznie zainwestować w rozwój gospodarki rolniczej przez stworzenie folwarków, zakładanie miasteczek oraz rozwój infrastruktury i handlu. Spadek dochodów i brak gotówki były ściśle związane z działalnością polityczną i ekonomiczną patrona i jego wydatkami, a także kwalifikacjami urzędników i nieefektywnym zarządzaniem dobrami.

Nowy system był ściśle związany z pewną specjalizacją folwarków. Główną cechą tego sposobu zarządzania stała się profesjonalizacja wśród urzędników i stworzenie nowego, podwójnego systemu kontroli. Przy czym starostowie nadal prowadzili księgi rachunkowe, ale sprawozdania z zarządzania składali nie tylko właścicielom, lecz także wyznaczonym przez nich rewizorom. Takie zmiany w systemie kontroli i nadzoru zapewniły właścicielom wielkich posiadłości ziemskich wzrost dochodów.

How to Manage a Great Fortune? (On the Example of the Estates of the Olelkovich Dukes)

Summary

The article's objective is to determine the methods and conditions of managing large landed estates in the Grand Duchy of Lithuania from the second half of the sixteenth century to the third decade of the next century on the example of the Olelkovich dukes, the Radziwiłłs and Lew Sapieha.

The presented sources make it possible to establish the existence of two property management strategies at the end of the sixteenth century. The traditional one was built on the exploitation of the agricultural economy and the development of grain trade. It was based only on master-administrator relations, and the control of the official's activities was irregular. Most of the administration's work still rested with the owner rather than his officials. It was not always effective for the owner to personally supervise the administration. By the end of the sixteenth century, this method of administration did not allow for control over the owner's income and expenditure. It created opportunities for local abuse, quickly followed by a fall in revenue. The great economic changes, which had a decisive influence on society and the system of managing the magnate's estates, were brought about by the land reform in parts of the Grand Duchy of Lithuania that established a three-field system for crop rotation, called the volok reform (Polish: *reforma włóczna*). When a lord wanted to increase his income, he had to invest heavily in developing the agricultural economy by creating manors, founding towns and developing the infrastructure and trade. The decline in revenue and lack of cash in the treasury was closely linked to the political and economic activities of the patron and his expenditures, the qualification of officials and the inefficient management of the estates.

The new system was closely linked to a particular specialization of the manors. The main feature of this management method became specialization among the officials and the creation of a new double system of control. They continued to keep accounts but reported on their management to the owners and inspectors appointed by them. Such changes in the control and supervision system ensured an increase in income for the owners of large landed estates.

Bibliografia

Źródła rękopiśmienne

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (AGAD), Archiwum Warszawskie Radziwiłłów (AR), dz. II, ks. 67, 68, 69; dz. IV, sygn. 170; dz. V, sygn. 1082, 2105, 3763, 8386; dz. VIII, sygn. 511, 524, 528; dz. X, Akta niesygnowane, papiery ks. Olelkowiczów Słuckich 1; sygn. 440; dz. XI, sygn. 28, 37; dz. XXI, T95; dz. XXIII, t. 27, pl. 2; t. 48, pl. 3; t. 49, pl. 3; t. 57, pl. 1; t. 65, pl. 14; t. 116, pl. 1–3; t. 125, pl. 5–6; t. 127, pl. 1, t. 131, pl. 4, t. 133; t. 134, pl. 4; t. 136, pl. 4, t. 147, pl. 6a; t. 148, pl. 9, t. 159, pl. 2, t. 160, pl. 1, t. 176, pl. 5; Archiwum Potockich z Radzyna, sygn. 389; Zbiór dokumentów pergaminowych, sygn. 4639, 7737, 8078.

Biblioteka Naukowa Polskiej Akademii Umiejętności i Polskiej Akademii Nauk w Krakowie (BPAU i PAN), rkps 342, 355.

Biblioteka Narodowa (BN), Biblioteka Ordynacji Zamoyskiej (BOZ), rkps 1580.

Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz (GStAPK), VII Hauptabteilung (HA), Abteilung C nr 2.

Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka, Vilnius (LMAVB), f. 17, nr 106; f. 21, nr 1647, 1648; f. 139, nr 4912.

Lietuvos valstybės istorijos archyvas, Vilnius (LVIA), f. 1280, op. 1, sygn. 12, 575, 2056.

Vilniaus universiteto bibliotekos (VUB), Rankraščių skyrius (RS), f. 4: A-375, A-1736; (A-2106)13159, s. 43v–44; (A-372)13161; f. 5, B67-3408.

Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника, Львів (LNNB), Відділ рукописів, f. 103, dz. X, t. 880.

Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі, Мінск (NGAB), f. 694, op. 2, nr 4959, 7382, 9779, 10729; op. 4, nr 1936, 5749; f. 1730, op. 1, nr 5.

Российский государственный архив древних актов, Москва (RGADA), f. 389, op. 1, nr 24, 50, 73, 266.

Źródła drukowane

Archiwum domu Radziwiłłów. Listy M. K. Radziwiłła Sierotki, Jana Zamoyskiego, Lwa Sapiehy, Kraków 1885.

Archiwum domu Sapiehów, t. 1: 1575–1606, wyd. A. Prochaska, Lwów 1892.

Informacja domowa i polityczna Xięcia Bogusława Radziwiłła, koniuszego WXL, w: W. Syrokomla, *Przyczynki do historii domowej w Polsce*, Wilno 1858, s. 43–60.

Instrukcijos feodalinių valdų administracijai Lietuvoje XVII–XIX a., wyd. Z. Kiaupa, J. Kiaupienė, Vilnius 1985.

Lietuvos Metrika. Knyga 8 (1499–1514). Užrašymų knyga 8, wyd. A. Baliulis, R. Firkovičius, D. Antanavičius, Vilnius 1995.

Lietuvos Metrika. Kn. 12 (1522–1529). Užrašymų knyga 12, wyd. D. Antanavičius, Vilnius 2001.

Lietuvos Metrika. Kn. 17 (1530–1536). Užrašymų knyga 17, wyd. L. Karalius, D. Antanavičius, Vilnius 2015.

Lietuvos Metrika. Kn. 21 (1536–1537). Užrašymų knyga 21, wyd. A. Dubonis, Vilnius 2019.

Lietuvos Metrika. Kn. nr 248 (1554–1556). 34-oji Teismų bylų knyga (XVI a. pabaigos kopija), wyd. N. Šlimienė, I. Valikonytė, Vilnius 2018.

Lietuvos Metrika. Kn. nr 251 (1555–1558). 37-oji Teismų bylų knyga (XVI a. pabaigos kopija), wyd. I. Valikonytė, L. Steponavičienė, Vilnius 2010.

Lietuvos Metrika. Kn. nr 254 (1559–1563). 40-oji Teismu bylu knyga, wyd. N. Šlimienė, I. Valikonytė, Vilnius 2015.

Lietuvos Metrika. Kn. 532 (1569–1571). Viešųjų reikalų knyga 10, wyd. L. Anužytė, A. Baliulis, Vilnius 2001.

Zawacki T., *Teodora Zawackiego Memoriale oeconomicum 1616*, Kraków 1891.

Акты, издаваемые Виленской археографической комиссией для разбора древних актов, t. 14, 39, Вильна 1888, 1915.

Метрыка Вялікага Княства Літоўскага. Кніга 30 (1480–1546). Кніга запісаў 30 (копія канца XVI ст.), wyd. В.С. Мянжынскі, Мінск 2008 / *Метрыка Вялікага Княства Літоўскага. Кніга 30 (1480–1546). Кніга запісаў 30 (копія канца XVI ст.)*, wyd. V.S. Mianzhynski, Minsk 2008.

Перапіс войска Вялікага княства Літоўскага 1528 года. Метрыка Вялікага княства Літоўскага. Kn. 523. Kn. Публічных спраў 1, wyd. А.І. Груша, М.Ф. Спірыдонаў, М.А. Вайтовіч, Мінск 2003 / *Perapis vojska Вялікага Княства Літоўскага. Метрыка Вялікага Княства Літоўскага. Kn. 523. Kn. Publichnykh spravy*, wyd. А. І. Hrusha, V.F. Spiridonau, V.F. Vojtovich, Minsk 2003.

Пописы войска Литовского, w: Литовская Метрика. Книги публичныхъ делъ, cz. 3, Санкт-Петербург 1915 (Русская Историческая Библиотека, t. 33) / Litovskaia Metrika. Knigi publichnykh' del', t. 1, Sankt-Peterburg 1915 (Russkaia Istoricheskaia Biblioteka, t. 33).

Opracowania

Augustyniak U., *Dwór i klientela Krzysztofa II Radziwiłła (1585–1640). Mechanizmy patronatu*, Warszawa 2001.

Augustyniak U., *Zmiany zarządu dóbr ziemskich i urzędnicy Radziwiłłów birzańskich od końca XVI do końca XVII wieku*, „Rocznik Lituanistyczny” 8, 2022, s. 143–167.

- Alexandrowicz S., *Powstanie i rozwój miast województwa podlaskiego (XV w. – I poł. XVII w.)*, „Acta Baltico-Slavica” 1, 1964, s. 137–156.
- Bagińska E., *Dobra Radziwiłłów linii birżańskiej na Podlasiu w XVII w.*, „Białostoczczyzna” 4(44), 1996, s. 4–13.
- Bagińska E., *Kształtowanie się dziedzictwa Radziwiłłów birżańskich na Podlasiu w XVII w.*, „Białostoczczyzna” 3(43), 1996, s. 16–27.
- Czapiuk A., *Gospodarka w dobrach radziwiłłowskich w XVII wieku w świetle instruktarzy ekonomicznych*, w: *Władza i prestiż. Magnateria Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku*, red. J. Urwanowicz, Białystok 2003, s. 405–410.
- Hniłko A., *Arciszewski Krzysztof*, w: PSB, t. 1, Kraków 1935, s. 151–154.
- Inglot S., *Sprawy gospodarcze Lwa Sapiehy 1588–1607*, w: *Studia z historii społecznej i gospodarczej poświęcone prof. dr. Franciszkowi Bujakowi*, Lwów 1931, s. 165–226.
- Jarczykowa M., *Książka i literatura w kręgu Radziwiłłów birżańskich w pierwszej połowie XVII wieku*, Katowice 1995.
- Jurkiewicz J., *Powinności włościan w dobrach prywatnych w Wielkim Księstwie Litewskim w XVI–XVII wieku*, Poznań 1991.
- Kempa T., *Mikołaj Krzysztof Radziwiłł Sierotka (1549–1616) wojewoda wileński*, Warszawa 2000.
- Kempa T., *Zabiegi kniaziów Olelkowiczów Sluckich o uzyskanie miejsca w senacie po 1569 roku*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 47, 2003, s. 65–88.
- Klecha A., *Inwentarz księstwa słuckiego 1600 roku*, „Rocznik Białkopodlaski” 24, 2016, s. 212–224.
- Klecha A., *Zofia Olelkowiczówna, ostatnia z księżniczek sluckich (1586–1612). Mity i rzeczywistość*, Toruń 2019.
- Kowalska H., Wiśniewski J., *Olelkowicz Jerzy*, w: PSB, t. 33, Wrocław–Warszawa–Kraków 1978, s. 744.
- Kowalski M., *Księstwa Rzeczypospolitej: państwo magnackie jako region polityczny*, Warszawa 2013.
- Kurtyka J., *Latyfundium Tęczyńskie. Dobra i właściciele (XIV–XVII wiek)*, Kraków 1999.
- Łowmiański H., *Studia nad początkami społeczeństwa i państwa litewskiego*, t. 1, Wilno 1931.
- Miłuński M., *Zarząd dóbr Bogusława Radziwiłła w latach 1636–1669*, w: *Administracja i życie codzienne w dobrach Radziwiłłów w XVI–XVIII wieku*, red. U. Augustyniak, Warszawa 2009, s. 195–283.
- Ochmański J., *Reforma włóczna w dobrach magnackich i kościelnych w Wielkim Księstwie Litewskim w drugiej połowie XVI wieku*, w: *idem, Dawna Litwa. Studia historyczne*, Olsztyn 1986, s. 175–197.
- Ragauskienė R., *LDK kancleris Mikalojus Radvila Rudasis (apie 1515–1584)*, Vilnius 2002.
- Seredyka J., *Niepospolite dzieje Maksimowiczów-Łomskich w końcu XVI i w pierwszej połowie XVII wieku*, „Sobótka” 2, 1975, s. 203–221.
- Siekierski M., *Landed Wealth in the Grand Duchy of Lithuania. The Economic Affairs of Prince Nicholas Christopher Radziwiłł*, „Acta Baltico-Slavica” 21, 1990, s. 195–294.
- Skiepijan A., *Miasta i miasteczka białoruskiego Polesia i ich właściciele w k. XV–XVI wieku*, w: *Między panem a plebanem. Wieś, miasto, władza świecka i duchowna w kulturze średniowiecznej Europy. Materiały Seminarium Mediewistycznych PTPN im. Alicji Karłowskiej-Kamzowej z lat 2009–2011*, red. J. Kowalski, T. Ratajczak, Poznań 2013, s. 483–494.
- Tarnawski A., *Działalność gospodarcza Jana Zamoyskiego, kanclerza i hetmana w kor., 1572–1605. Z portretem i 7 mapami*, Lwów 1935 (Badania z Dziejów Społecznych i Gospodarczych, t. 18).
- Wasilewski T., *Radziwiłł Janusz*, w: PSB, t. 30, Wrocław–Warszawa–Kraków 1987, s. 203–208.
- Wasilewski T., *Pękalski Jan*, w: PSB, t. 21, Wrocław–Warszawa–Kraków 1976, s. 729–731.
- Вялікі гістарычны атлас Беларусі*, t. 1, red. В.Л. Насевіч, Мінск 2009.
- Грицкевич А., *Частновладельческие города Белоруссии в XVI–XVIII вв.*, Минск 1975.
- Скеп’ян А., *Князі Слуцкія*, Мінск 2013.

- Скеп'ян А.А., *Прыдворныя апошніх князёў Слуцкіх*, w: *Miestas, dvaras, kaimas Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje ir Lenkijos Karalystėje XVI–XVIII a. Lokalinės istorijos problemos*, red. R. Šmigelskytė-Stukienė, Vilnius 2018, s. 217–256.
- Скеп'ян А.А., *Ураднікі і дваране Льва Сапегі ў 90-х гг. XVI – пачатку XVII ст.*, w: *Сапегі: асобы, кар'еры, маёнткі*, Мінск 2018, s. 25–48.
- Скеп'ян Н., *Двор і слугі князёў Слуцкіх у канцы XV–80-х гг. XVI ст.*, „*ARCHE Пачатак*” 6(127), 2014, s. 305–339.
- Спиридонов М.Ф., *Закрепощение крестьянства Беларуси (XV–XVI вв.)*, Мінск 1993.

Anastazja Skiepan – dr, pracownik naukowy w Instytucie Historii Narodowej Akademii Nauk Białorusi. Zajmuje się historią polityczną i kulturą Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI–XVII w. oraz organizacją i administracją dworów magnackich i książęcych na Litwie.
E-mail: nasta_sk@hotmail.com